

EL-KAVÂNÎNÜ'L-KÜLLIYYE LI-ZABTI'L-LÛĠATI'T-TÛRKIYYE'NIN SÖZ VARLIĞINA KATKILAR

Ragıp Muhammed

Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Dili ve Lehçeleri ABD

ORCID: 0000-0001-5306-820X

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11099071>

Özet. Memlûk Devleti döneminde (1250-1517) Mısır ve Suriye'de yazılan Türkçe eserlere "Memlûk Kıpçak Türkçesi" eserleri olarak bilinmektedir. Bu eserlerden 15. yüzyılda Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmış olan El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye'dir. Eserin asıl metninin kenarlarına haşiye mahiyetinde bazı sözcük ve açıklamalar eklenmiştir. Bu yazıda daha önce dikkate alınmayan söz konusu sözcük ve açıklamalar üzerinde durulmuştur. Söz konusu sözcüklerin incelenerek konusuna uygun bir şekilde sınıflandırılmış ve eserin söz varlığına kazandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Kıpçak Türkçesi, katkılar, El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye, söz varlığı.

Abstract. The Turkic works written in Egypt and Syria during the Mamlûk State period (1250-1517) are known as "Mamlûk Kipchak Turkish" works. One of these works is El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye, which was prepared to teach Turkic language to Arabs in the 15th century. Some words and explanations have been added to the margins of the main text of the work. This paper focuses on these words and explanations, which have not been taken into consideration before. The words in question were analyzed and classified in accordance with the subject and added to the vocabulary of the work.

Keywords: Mamluk Kipchak Turkish, contributions, El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye, vocabulary.

Аннотация. Турецкие произведения, написанные в Египте и Сирии в период государства Мамлюков (1250-1517 гг.), известны как "мамлюкские кипчакские турецкие" произведения. Одна из таких работ - "Аль-Каванін аль-куллія ли-дабт аль-лұғат ат-туркія", которая была подготовлена для обучения турецкому языку арабов в XV веке. Некоторые слова и пояснения были добавлены на полях оригинального текста работы. Данная статья посвящена этим словам и пояснениям, которые ранее не рассматривались ни одним исследователем. Выявленные слова были проанализированы, классифицированы в соответствии с темой и добавлены в словарь произведения.

Ключевые слова: мамлюкские кипчакские турецкие, Дополнения, Аль-Каванін аль-куллія ли-дабт аль-лұғат ат-туркія.

Annotatsiya. Mamluklar davlati davrida (1250-1517) Misr va Suriyada yozilgan turkiy asarlar "Mamluk qipchoq turkchasi" asari sifatida tanilgan. Bu asarlardan biri 15-asrda arablarga turk tilini o'rgatish uchun tayyorlangan "El-Kavaninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye"dir. Asarning asosiy matni hoshiyalariga ba'zi so'zlar va tushuntirishlar izoh tarzida qo'shilgan. Ushbu maqola ilgari e'tiborga olinmagan so'zlar va tushuntirishlarga qaratilgan. Ko'rib chiqilayotgan so'zlar tekshirilib, mavzuga ko'ra tasniflandi va asarning lug'at tarkibiga qo'shildi.

Kalit so'zlar: Mamluk qipchoq turkchasi, hissalar, El-Kavaninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-LûĠati't-Türkiyye, lug'at.

Giriş

Memlûk Devleti döneminde (1250-1517) Mısır ve Suriye sahasında kaleme alınan eserler genellikle “Memlûk Kıpçak Türkçesi” eserleri olarak adlandırılmaktadır. Türkçe, Memlûk Devleti’nde yönetici ve ordu sınıfında büyük bir ilgi ve önem kazanmıştır. Üstelik yöneticilerin çoğu sadece Türkçe konuşmaktaydı. Öbür tarafta büyük bir kısmı Arapça konuşan halkın Türkçe öğrenmesini kolaylaştırmak amacıyla çeşitli Türkçe gramer ve sözlük içerikli eserler hazırlanmıştır. *Kitābü’l- İdrāk li-Lisāni’l-Etrāk, Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî, Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lûgati’t-Türkiyye, Kitābu Bulğatü’l-Müştāk fi Lugati’t-Türk ve’l-Kıfçāk, El-Kavânînü’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lûgati’t-Türkiyye, Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lûgati’t-Türkiyye* bu dönemin dil özelliklerini günümüze yansıtan eserlerdir (Kaymaz 2016: 323; Muhammed 2021: 22).

Yukarıdaki eserlerden *El-Kavânînü’l-Küllîyye li-Zabti’l-Lûgati’t-Türkiyye*’nin Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Arap filolojisi metoduyla 15. yüzyılda Kahire’de yazıldığı düşünülmektedir. Eserin müellifi belli değildir ve kendisi Türk olmadığını, yalnız Türklerle çok düşüp kalktığını ve ısrar üzerine bu eseri telif ettiğini söylemiştir. Eser sadece gramerden müteşekkil olmasıyla diğer Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasındaki sözlük ve gramer içerikli kitaplardan ayrılmaktadır. Eserin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Bölümü’nde 2659 numarada kayıtlıdır. Nesih hattıyla yazılan ve 84 yapraktan meydana gelen eserin her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Türkçe örnekler kırmızı mürekkeple, Arapça açıklamalar siyah mürekkeple yazılmıştır. Türkçe sözcükler harekeli, Arapça sözcükler ise harekesizdir. Müellif, eserin mukaddime ile birlikte üç bölüm ve sonuç bölümünden oluştuğunu söylemektedir (Karamanlıoğlu 1994: 24; Toparlı vd. 1999: III; Ercilasun 2004, s. 389). Üzerinde bugüne kadar az sayıda çalışma yapılan bu eser, 1999’da Toparlı vd. tarafından tam metin halinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin tıpkıbasımından önce “Örnekler Dizini” ile “Gramer Terimleri Dizini” verilmiştir.

Eserin orijinal nüshası incelendiğinde, bazı sayfaların kenarlarına haşiye mahiyetinde Türkçe sözcük ve açıklamaların eklendiği fark edilmiştir. Bu sözcük ve açıklamaların kimisi kırmızı kimisi de siyah mürekkeple yazılmıştır. Toparlı vd. çalışmasında bu sözcük ve açıklamalar dikkate alınmamıştır. Bu yüzden bu eksikliğin giderilmesi hâsıl olmuştur. Bildirimizde eserin Arap harfli metni esas alınarak söz konusu sözcük ve açıklamalar üzerinde durulacaktır. Tespit edilen sözcükler, asıl metindeki sözcüklerle ilişkili olmasından dolayı bir arada değerlendirilerek sunulmuştur. Sözcükler konuya uygun olarak üç ayrı başlık altında işlenmiştir; 1. Asıl metindeki sözcüklerin eş anlamlıları 2. Asıl metindeki anlamdan farklı anlamlar kazanan sözcükler 3. Asıl metinde bulunup sadece imla düzetmeleri yapılan sözcükler. İnceleme yapılırken önce sözcüklerin transkripsiyonu ve Arap harfli yazılışı, geçtiği varak numarası parantez içerisinde verilerek gösterilmiş; daha sonra kendi açıklamamıza geçilmiştir. Ayrıca sözcükler alfabetik sıraya konulmuştur.

A. Asıl metindeki sözcüklerin eş anlamlıları:

Bu başlık altında değerlendirilen Türkçe sözcüklerin asıl metinde bulunan sözcüklerin eş anlamlısı olarak sayfa kenarlarına eklenmiş olup onlarla ilgili yazar tarafından herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Eklenen sözcüklerin çoğu asıl metinde yer almamaktadır. Tespit edilen sözcükler:

- *anahtār* انختار (66b): Anahtar, açacak. Asıl metinde *kilit* كِلِيت ‘anahtar, açacak’ yanında gösterilmiştir. Rumca kökenli *anahtār* sözcüğü, Farsça kökenli *kilit*’in eş anlamlısı olarak yazılmıştır. Bu iki sözcük aslında aynı anlamdadır.

- *dişi* ديشى (67a): Kadın, dişi. Asıl metinde geçen *ibçi* ابشى ve *'avrat* عورت sözcüklerinin yanına eklenmiştir. Sözcük asıl metinde *tişi* تيشى (69b) biçiminde de geçmektedir.
- *döndür* دَنْدُر (80a): Çevir, döndür, ters çevir!. Asıl metindeki *aqtar* أَقْطَر fiilinin eş anlamlısı olarak gösterilmiştir.
- *hastadur* خسته در (67b): Hasta, rahatsız. Sözcük asıl metindeki *şağısızdur* صَاغْ سَزْدُر sözcüğünün eş anlamlısıdır.
- *ılduz* ٱلْدَرْ ve *yılduz* يَلْدَرْ (65b): Yıldız. Asıl metinde *yılduz* يَلْدُز 'yıldız' sözcüğünün farklı bir varyantıdır.
- *ketmese* كتمسا (25a): Gitmese. Asıl metindeki *kitse* كِيسا fiilinin olumsuzu olarak ifade edilmiştir.
- *kilitle* كِلْت له (79a): Kilitle!, kilidi kapat!. Asıl metinde *bekle* بَكْلَه 'kilitle!' anlamına gelen fiilinin eş anlamlısıdır.
- *kizlen* كَزْلَنْ (80a): Gizlen, saklan!. Asıl metinde geçen *yaşır* يَشِر fiilinin eş anlamlısıdır. Asıl metnin başka bir yerinde *kizlen*- كَزْلَنْ (80a) fiili mevcuttur. Kıpçakça unsur olarak kabul edilen *yaşır*- fiilinin yanına Oğuzca unsur olan *kizlen*- fiili eklenmiştir.
- *korudı* قُرْدَى (10b): Himaye etti, korudu. Sözcüğün asıl metinde eş anlamlısı veya Arapça karşılığı bulunmamaktadır.
- *könder* كُنْدَرْ (79b): Gönder, yolla!. Asıl metindeki *yiber* يَبِر sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.
- *köy* كوي (66b): Köy. Asıl metinde kent, köy ve kasaba anlamına gelen sadece *kent* كَنْت sözcüğü geçmektedir. *köy* ise metinde geçen Arapça *el-ḳarye* القرية sözcüğünün karşılığı olarak yazılmıştır.
- *küney* كُنَى (66a): Güneş ışığı. Asıl metinde *kuyaş* قُيَاشْ sözcüğünün eş anlamlısıdır.
- *rahat ol* راحت اول (79b): Dinlen!, rahata kavuş!. Asıl metinde *tişlen* تَشْلَنْ fiilinin yanına ilave edilmiştir.
- *şay* صاى (80a): Say, hesapla!. Asıl metinde yer alan *şağışla* صَاغِشْ له fiilinin eş anlamlısı olarak eklenmiştir. Asıl metinde *şay* صاى (72b) biçimindedir.
- *şikāyet eyle* شكايت ايله (79b): Şikayet et!. Asıl metindeki *şak* شَقْ fiilinin eş anlamlısıdır. Toparlı (1999: 89) *şak* fiilini *çaḳ*- olarak okuyarak 'acı çek' anlamını vermiştir. Ancak sözcüğün Arapça karşılığı göz önünde bulundurunca 'şikāyet et' anlamında olduğu anlaşılmaktadır. *çaḳ*- Eski ve Orta Türkçe eserlerinde 'düşmanlığa teşvik etmek, iftira atmak, kötülemek, ifşa etmek' gibi anlamlara gelmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu 2015: 238; Boeschoten 2022: 109).
- *üfür* أُفَرْ (80a): Üfle, üfür!. Asıl metinde bulunan *ür* اُرْ fiilinin eş anlamlısıdır.
- *yorul* يَزُلْ (79b): Yorul, yorgun ol!. Asıl metindeki *tal* طَلْ fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.
- *za'if kişidür* ضعيف كشى در (67b): Güçsüz erkek, zayıf erkek. Asıl metinde geçen *küşünsüzdür* كُشْن سَزْدُر sözcüğünün eş anlamlısıdır.

B. İki farklı anlama gelen sözcükler:

Bu başlık altında iki sözcük gösterilecektir. Bunlar aynı sözcükler ancak eserdeki lehçe farkından dolayı (Kıpçakça-Oğuzca) iki farklı anlamda belirtilmiştir.

- *işik* ايشيك (66b): Asıl metinde *işik* 'kapı' anlamında kullanılırken haşiyede 'kapı eşiği' olarak anlamlandırılmıştır.

• *kilit* كِلِث (66b): Kapatma aleti, kilit. Asıl metinde ‘anahtar’ anlamına gelen *kilit* sözcüğü haşiyede ‘kapatma aleti, kilit’ anlamında gösterilmiştir.

C. **Asıl metinde bulunup sadece imla düzetmeleri yapılan sözcükler:**

Bu başlık altında ele alınan sözcükler asıl metinde bulunmakta, ancak bazı imal özellikleri değiştirilerek sayfalarına kenarlarına haşiyeye şeklinde ilave edilmiştir. Burada ilk olarak asıl metindeki sözcükler, daha sonra haşiyeye eklenen sözcükler verilmiştir. Tespit edilen sözcükler:

• *abak şakallıdır* اَبَق صَقْلَى دُرُ > *akbak şakallıdır* اَقْبَق صَقْلَى دُرُ (67b): Sakalı bembeyazdır.

• *ad* اَض / اَط > *ad* اَذ / اَت (65b): İsim, ad.

• *aḥṣa* اَحْصَا > *akça* اَقْچَا (66a): Akçe, para.

• *altun* اَلْطُون > *altun* اَلْتُون (66a): Altın.

• *alma ağaşı* اَلْمَا اَغَاشَى > *alma ağacı* اَلْمَه اَغْجَى (66b): Elma ağacı.

• *ant iş* اَنْتَش > *and iş* اَنْ دِش (79b): Ant iç!, yemin et!.

• *ay şıkdı* اَي شَقْتَى > *ay çıkdı* اَي چَقْدَى (66a): Ay doğdu, ay çıktı.

• *balşık* بَلْشَقْ > *balçık* بَلْچَق (66a): Balçık.

• *beygamber* بَيْغَمْبَر > *peygamber* پَيْغَمْبَر (65b): Peygamber, yalvaç.

• *bulut* بُلُط > *bulut* بُلُت (65b): Bulut.

• *izde* اِزْدَه > *isde* اِسْدَه (80a): İste!, talep et!, dile!.

• *kabı* قَاب > *kabu* قَابُو (66b): Kapı.

• *ketmesmen* كَتْمَسْمَن > *ketmez men* كِتْمَازْمَن (5a): Gitmem.

• *kışka* قِصْفَا > *kışa* قِصَا (67a): Kısa, kısa boylu olan kişidir.

• *kölkey* كَوْلْكَاي > *kölke* كَوْلْكَه (66a): Gölge, saye.

• *kurğasın* قُرْغَسْن > *kurşın* قُرْشِن (66a): Kurşun madeni.

• *küşli kişidir* كُشْلَى كِشَى دُرُ > *küçli kişidir* كُؤْچَلَى كِشَى دُرُ (67b): Güçlü, kuvvetli kişidir.

• *mıyık* مِيَقْ > *bıyık* بِيَق (68a): Bıyık.

• *mıyıklıdır* مِيَقْلَى دُرُ > *bıyıklıdır* بِيَقْلَى دُرُ (67b): Bıyıklıdır.

• *şışan* شِشَان > *şıcan* شِچَان (4b): Şıcan.

• *şişek* شِشَك > *çiçek* چِيچَك (66b): Çiçek.

• *şişeklendi* شِشَكْلَنْدَى > *çiçeklendi* چِيچَكْلَنْدَى (66b): Çiçeklendi, çiçek verdi.

• *tagrı* تَغْرَى > *tenri* تِكْرَى (65b): Tanrı, ilah.

• *tamaşa eylegeysin* تَمَاشَا اِيْلَكَای سَن > *temāšā eylegeysin* تَمَاشَا اِيْلَكَای سَن (43a):

Seyredeceksin.

• *tekenek* تَكَنْك > *dekenek* دَكَنْك (66b): Diken.

• *temir hazuk* تَمِرْخَاوُق > *temir kızak* تَمِرْكَازَق (65b): Demirkazık, Kutup yıldızı.

• *teniz* تَنْجَز > *deniz* دَنْجِز (66a): Deniz, derya.

• *tuvar* طُوَار > *duvar* دُوَار (66b): Duvar, cidar.

• *orta* اَرْط > *orta* اَوْرْتَه (67a): Orta boylu olan kişidir.

• *şakalina ak tüştü* شَقْلَانَا اَقْ تُشْتَى > *düşti* دُشْتَى (67b): Yaşlandı, ihtiyarlamaya başladı.

• *toltur* طَلْطُر > *doldur* دُلْدُر (79a): Doldur!. Ayrıca *ḍ* harfinin altına *ḍ* harfi

koyulmuştur. Ona göre bu sözcük *doldur* şeklinde de okunabilmektedir.

• *töşe* تُش > *töşet* تَشْت (79a): Döşe!, döşekleri yere ser!.

• *yadikar* يَادِكَاَر > *yadigār* يَدِيكَار (65b):Yıldız adı, Süreyya.

• *yelik* يِلْكَ > *yyelik* يِيْلِكَ (8a): Yiyelim.

- yıldırım يَلْدَرِم > yıldırım يَلْدَرِم (65b): Yıldırım.

Sonuç:

Bu yazıda Memlûk Kıpçak Türkçesini yansıtan ve daha çok Kıpçakça unsurlar ihtiva eden *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Turkiyye*'deki asıl metnin kenarlarında (haşiyesinde) yazılan sözcük ve açıklamalar üzerinde durulmuştur. İncelememizin sonucu olarak asıl metinde bulunmayıp haşiyede yer alan 15 sözcük, asıl metinde olup haşiyede farklı anlamlara gelen 2 sözcük ve haşiyede bazı imla düzeltmelerine uğrayan 35 sözcük tespit edilmiştir. Eserin asıl metninde Kıpçakça unsurlar daha çok kullanılırken haşiyeye eklenen sözcüklerin ise Oğuzca unsurlardan oluştuğu görülmektedir. Bizce bu haşiyeler eserin yazarı veya daha sonra müstensih tarafından ilave edilmiş olabilmektedir. Çünkü hem haşiyeye hem de asıl metin aynı elle yazıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre asıl metinde olmayıp sadece haşiyede tespit edilen sözcükler eserin söz varlığına eklenmeli ve haşiyede farklı anlamlarda ifade edilen sözcükler de asıl metindeki anlamlarıyla birlikte gösterilmelidir. Böylelikle bu yazıda gerek *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Turkiyye* gerekse Memlûk Kıpçak Türkçesinin söz varlığına katkı sağlanmasına çalışılmıştır.

REFERENCES

1. Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*, Boston: Brill.
2. Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
3. Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud -Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Kaymaz, Z. (2016). "Kitâbu'l İdrak li-lisâni'l-Etrâk Hakkında Bazı Notlar", *Türklük Biliminde Bir Ömür Prof. Dr. Tofiq Hacıyev*, (Ed.: Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ, Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov), s. 323-328, Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Muhammed, R. (2021). *Memlûk Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Toparlı, R., Çögenli, M.S., & Yanık, N.H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Turkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.